

Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai

Bevezetés

Márai Sándor mint „politikus író” (Fried, 2002, 174) a magyar közbeszéd egyik legtöbbet idézett szerzője, sőt sokak számára egyfajta „orákulum”. Életműve a rendszerváltást követően kialakult Márai-reneszánsz keretében az egymással szembenálló politikai szereplői számára is hivatkozási pont lett, amellyel az ellentétes ideológiai karakterű politikai erők egyaránt a saját álláspontjuk igazát kívánták alátámasztani. Ez a helyzet már önmagában is felveti azt a kérdést, hogy milyen eszmei alapjai vannak azon szerző gondolkodásának, akinek felfogása (vagy legalábbis annak bizonyos elemei) alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a politikai paletta eltérő pontjain elhelyezhető személyek és pártok vele támasszák alá mondanivalójukat. Ahogy arra Révész is rámutatott (2008), a fenti jelenség mögött nem egy újfajta, mindenféle nézetrend-

szert integrálni képes gondolkodás húzódik meg, hanem az író politikai nézeteinek inkoherenciája teremti meg a „kimazsolázás” lehetőségét.

Az előbbieket ellenére azonban mégsem állíthatjuk azt, hogy Márai munkásságában ne találhatnánk olyan írásokat, amelyek a politikai gondolkodással foglalkozó kutatók számára figyelemreméltóak lennének. A következő oldalakon egy kevésbé ismert írását fogom politikai szempontok alapján vizsgálni. Az *Ítélet Canudosban* (Márai, 2002) című kisregény ugyanis olyan kérdéseket emel gondolatmenetének centrumába, amelyek a rend, a lázadás és az anarchia közti ősi összefüggések összetettségére mutatnak rá. A 19. század végi canudosi események a brazil történelem legendákkal átszótt fejezetét képezik; a Tanácsadó vezette vallási közösség és a szuverenitását sértve érző dél-amerikai állam háborúja a mai napig sokak fantáziáját megmozgatja. Márai szö-

vege ráadásul kifejezetten aktuális is, ugyanis ihletője az 1968-as párizsi diáklázadások voltak. Az ötven éve történtek kapcsán megfogalmazott dilemmák és a rájuk adott válaszok ugyanúgy érvényesek manapság is. Ezen felvetéseknek a félévszázados évforduló tükrében történő újragondolása különösen érdekes lehet, mert Márai írása számos olyan problémára is plauzibilis magyarázatot nyújt, amely '68 kapcsán máig foglalkoztatja a rend és a lázadás természetét megérteni kívánó politikatudósokat.

Éppen a fentiek miatt szembe-tűnő, hogy milyen kisszámú azon írások köre, melyek a kisregény értelmezésével foglalkoznak. Már irodalomtudományi művek közül is meglehetősen keveset találunk (legjelentősebbek: Szegedy-Maszák 1991; Bányai 1992; Lőrinczy 2005; Szabó 2010-es monográfiája), azonban ez idáig nem született olyan értelmezése a kisregénynek, amely kifejezetten politikai szempontból vizsgálta volna.

Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy Márait szabad lenne ezen szövege alapján politikai gondolkodóként kezelni. Ez már csak azért is hiba lenne, mert legtöbb írása elsősorban mégiscsak irodalmi mű, ebből adódóan nem várhatjuk, hogy ellentmondásmentes gondo-

latmenetekben fejtse ki nézeteit az alapvető politikai kérdésekről. Mindazonáltal munkásságának politikailag inkoherens mivolta nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egy-egy szövege akár a politikaelmélet diszciplínája számára is tanulságos mondanivalóval bírjon.

Az *Ítélet Canudosban* erőteljesen reflektál azokra a szellemi kihívásokra, amelyekre 1968-cal összefüggésben leginkább talán a konzervatív gondolkodásnak választ kell találnia. Márai a szöveg végén található *Jegyzetekben* explicite is ezen eseményekhez köti a mű megszületését (Márai, 2002, 321): „Akkor érkezett híre, hogy – 1968 tavaszán – Párizsban egyetemi hallgatók tüntetni kezdtek, és a tüntetéseket követően általános sztrájk robbant ki. Ennek a sztrájknak nem volt semmiféle időszerűen sürgető gazdasági vagy szociális szükségessége. Mégis, egy művelt, civilizált ország élete napok alatt paralizálódott és a francia nép az anarchia rémségével nézett szembe.”

A fenti idézetben Márai az alapvető konzervatív alapállást foglalja össze, mely szerint a Párizsból kiinduló és nemsokára a világ más pontjain is jelentkező elégedetlenség, társadalmi mozgolódás, majd lázadás egy olyan történelmi helyzetben alakult ki, mely nem igazolta a mindent átható forradalmi hevületet. A konzervatív értelmezés szerint tehát

a világméretű felfordulás ebben az értelemben indokolatlan volt, sőt pusztító következményeinek dacára a forradalmárok vágyai és céljai valójában kicsinyesek és nevetségesek voltak. Roger Scruton a következőképpen ír erről a *Miért lettem konzervatív?* című esszéjében: „Ha szabad kérdezni, mit akartok e helyett a „burzsoázia” helyett, akiket annyira megvettek, és akiknek szabadságokat és jóléteket köszönhetitek, s akik lehetővé teszik, hogy a játékbarrakádjaikon szórakozzatok?” (Scruton, 2003, 19)

A konzervatív politikai gondolkodást természetesen már régóta foglalkoztatja a legitim rend elleni lázadás kérdése és vissza-visszatérően bírálja a már az ősbűnnél jelentkező emberi gögőt. Meglátása szerint a világmegváltó gondolatokat dédelgető forradalmárok „kamaszos dühe” (Scruton, 2003, 19) jelenti talán a legnagyobb veszélyt a mindenkori politikai rend stabilitására. Mindazonáltal mintha hajlamos lenne megfedkezni arról, hogy az emberi jellem ezen vonása természetünk inherens részét képezi, és ebből következően egy természetes jelenséggel állunk szemben. Másképp szólva: a biztonságot és kiszámíthatóságot létrehozó rend elleni fellépések nem különös, megmagyarázhatatlan társadalmi történések, hanem a poli-

tika dinamikus világának inherens részei. A következő oldalakon Márai fenti gondolatmenetét mutatom be és értelmezem két különböző síkon. Először a kiszámíthatóság és a spontaneitás közt az egyén életében jelentkező feszültséget elemzem, majd a jelenséget a társadalom szintjén vizsgálom, végül pedig összegzem az író felfogása alapján levonható következtetéseket.

A most kifejtendő gondolatmenet nem követi a főáramú politikatudomány módszertani szigorát, hanem tárgyához alkalmazkodva a szépirodalmi stílust hívja segítségül a probléma megértéséhez. Ennek jelentős hagyománya van az európai gondolkodásban, a konzervatívok például előszeretettel nyúlnak ezen eszközökhöz (például Horkay Hörcher, 2008, 13).

Kiszámíthatóság és spontaneitás az egyén életében

Az indokolatlan lázadás mint az individuum szintjén tapasztalható jelenség megértését szinte tálcán kínálja Márai ebben a művében, mert gondolatmenetét két jól beazonosítható szereplő párbeszéde során bontja ki. Nem túlzás azt mondani, hogy a kisregény csúcspontját jelenti az a dialógus, amely a már kvázi győztes állami hadsereg főparancs-

noka, Bittencourt marsall és a foglyul ejtett canudosi rab, egy európai származású, nagy műveltségű nő között zajlott le.

A párbeszéd feltételei

Amikor a marsall színe elé hozták a női foglyot és két rabtársát, az ott tartózkodók csupán végtelékig lerongyolódott, már-már állatias kinézetű figurákat láttak. Ez a benyomás rövid idő alatt eltűnt, ugyanis a marsall a nő különös kérését teljesítve engedélyezte, hogy meleg fürdőt vehessen. Ezen a ponton mindenki érezte, hogy az események kiléptek addigi véres és érzéketlen medrűkből, és majdhogynem kegyelmi pillanat állt be. A jelenlevők tapintatosan, szinte lélegzetvisszafojtva várták, hogy a fürdés véget érjen.

Mondani sem kell, hogy a tisztálkodás erősen túlmutat pusztá higiéniai tennivalókon. A testi megtisztulás együtt jár a lelki és szellemi salakanyagoktól való megszabadulással. Ebben az értelemben a nő fürdése egyfajta „levetkőzés”¹, mégpedig az elmúlt időszak lázadó periódusának tudatos lezárása, vagy legalábbis zárójelbe tétele. Ez szükségeltetik ahhoz, hogy képessé váljon reflektálni arra, hogy mi és miért történt vele Canudosban.

Ezt követő diskurzusukat finoman, de egyértelműen kiemeli Má-

rai azáltal, hogy társalgásuk túlnyomó részét angolul folytatják, azaz az egész mű elbeszélőjét, a katonai írnokot leszámítva, a jelenlevők nem értik az eszmecserét. Ezzel a megoldással mondanivalójuk kikerül a pusztá és értelmetlennek látszó öldöklés kontextusából, és az örök, ebben az értelemben feloldhatatlan emberi problémák megvitatásává lényegül át. Sőt Márai ennél továbbmegy: arra hívja fel a figyelmet, hogy a gondolkodás szükségszerűen egy adott nyelvi környezetbe van ágyazva. A váltás arra mutat rá, hogy a létezés mélykérdéseinek értelmezéséhez szükség van arra, hogy az a nyelv, amelyet használunk, rendelkezzen a megfelelő összetettségű és árnyaltságú fogalmi készlettel. Itt egy kölcsönhatás figyelhető meg: nem pusztán arról van szó, hogy a gondolkodás kötődik egy meghatározott nyelvhez, hanem a helyes nyelvi megformáltság is igényli, hogy – mint ahogy az angol esetében is – a mögötte álló civilizáció intellektuális és erkölcsi teljesítménye gazdagítsa és folyton megújulásra ösztökélje.

A marsall és a nő (akinek nem tudjuk meg a nevét) párbeszédének sajátos dinamikát ad a katonai vezető szándékainak kettőssége. Egyfelől egy szokványos kihallgatásnak vagyunk tanúi, ahol egyértelmű az alá-fölérendeltségi viszony. Másfelől viszont őszinte kíváncsiság hajtja a marsallt, amikor meg szeretné érte-

ni, hogy mi hozta ezt a finom és művelt asszonyt a lázadók körébe.

A Canudosba vezető út

A nő elmesélése alapján egy példászerű élet képe bontakozik ki egy meg nem nevezett európai országban. Férje jól menő orvosi praxisának köszönhetően nem szenvedtek hiányt semmiben. Klasszikus polgári életvitelt folytattak, mindennapjaik szerves részét képezték a zene, a könyvek, a kultúra. A szellemi és anyagi jólét ráadásul békés és harmonikus házastársi kapcsolattal párosult. Látszólag semmi sem utalt arra, hogy nyugalmas hétköznapijaikban nemsokára gyökeres fordulat fog beállni.

Egy szokványos téli napon férje mindenféle magyarázat nélkül kilépett életük addig zavartalannak látszó medréből és nemcsak feleségét, praxisát és otthonát, hanem hazáját is elhagyta.² Az asszony ettől a pillanattól fogva értelemszerűen minden erejével arra törekedett, hogy feltárja a férfi radikális döntése mögött húzódó motivációkat.

A nő az okok keresése közben számos alternatívát mérlegelt. Ezek közül kiemelendő a pszichés betegség lehetőségének felvetése, ugyanis ez jellegzetes magyarázat szokott lenni azokban az esetekben, amikor a normalitás perspektívájából kívá-

nunk társadalmilag nem elfogadott jelenségeket értelmezni. A konvenciók természetéből adódik, hogy a velük való szembehelyezkedést az emberek többsége gyakorta valamiféle belső probléma kivetülésének, mentális betegségnek, vagyis egyfajta rendellenességnek tekinti. Ezen utóbbi fogalom hüen kifejezi azt a gondolkodásmódot, amely meg szokott mutatkozni ilyenkor; a rend-egészség és annak ellentétpárja, a rend hiánya-betegség párhuzam klasszikus és közismert gondolati sémák, amelyek nemegyszer eligazítást nyújtanak a válaszokat kereső érintetteknek. Az asszony azonban érezte, hogy ebben az esetben másról, többről van szó.

A következő hónapokban a döntés mögött húzódó mozzatárugók feltárása határozta meg mindennapjait. A férje által szisztematikusan megjelölt, Canudossal foglalkozó újságcikkek jelentettek végül segítséget, hogy milyen irányba érdemes elindulnia. A marsallal folytatott beszélgetése során tehát az alábbi magyarázatot adta arra, hogy ő maga miért jött a távoli Brazíliába (Márai, 2002, 289–290):

„– Meg akartam tudni, miért ment el a férjem, akkor télen, estefelé, a hóesésben. A rendelőléből. A meleg lakásból. A szép bútorok közül... A közös hálószobából. És tőlem.

– Megtudta?... Miért nem felel? Tudja, de nem meri megmondani?

– Canudosról nem lehet... beszélni. Az csak... megtörténik. Ahogy a szerelemről nem lehet beszélni. Vagy a vallásról. Van vagy nincs... De ha beszélnek róla, már nem az... Csak a tény van.”

Az észszerűség és rend hangját képviselő marsall ebben a pillanatban kezdte megérteni, hogy az általa levert lázadás okai jóval túlmutatnak azon a korábbi elképzelésen, miszerint a canudosi esemény „csak közigazgatási baleset” (Márai, 2002, 212), „ügyszámmal ellátott ügyirat volt, semmi más” (Márai, 2002, 223). A felismerés azonban inkább csak zavart és elbizonytalanodást okozott benne, de magatartását alapjában véve nem változtatta meg.

Csak a canudosi lázadók közt érett tudássá az asszonyban az a korábban már halványan megjelenő sejtése, miszerint férje távozásának oka nem valami jól megfogható és a hétköznapi fogalmainkkal leírható problémában rejlik; döntésének radikális mivoltát az tette szükségessé, hogy gondjaira nem létezik megoldás abban a rendszerben, azon társadalmi viszonyok között, ahol élt, ugyanis pontosan ez a feltételrendszer és az általa megszabott létforma okozta benne a csillapíthatatlan hiányérzetet. Házassága, munkája, az őt körülvevő élénk kulturális miliő egyre

inkább csak külsőségekké váltak, egy olyan előadás látványos díszleteivé, amelynek ő egyszerre nézője és résztvevője. A kettős szerep és a darab pompája azonban csak ideiglenesen képes elfedni a mögötte meghúzódó mérhetetlen ürességet. Aki felismeri ezt a tényt, azt – akár csak a színházban – a való életben is megszállja a mindent átható unalom. Elképzelhető, hogy az emberben sokáig nem tudatosodik ez az állapot és jó ideig követi a monoton mindennapok mechanikus rendjét, viszont a következő lépés már könnyen az alaptevékenységek értelmének megkérdőjelezése lehet. Miért folytassam mindezt úgy, abban a formában, ahogy eddig tettem? Ennek a kérdésnek súlyos és mélyreható következményei vannak. Mivel az illető nem csupán kívülről nézi, hanem játssza is a darabot, ezért ha gyökeres változtatást akar végrehajtani, akkor nem elég a nézőteret elhagyni, a színpadról is távoznia kell.

A múlttal és az addigi életformával való teljes szakítás értelemszerűen az ismeretlenbe vezet, és ezzel az adott személy is tökéletesen tisztában van. Éppen ezért hasztalan és félrevezető vállalkozás arról az oldalról megközelíteni a kérdést, hogy pontosan mire is vágyik a jövőben. A konformitások közül kilépő ember fejében alig ha van részletekbe menő elképzelés

azzal kapcsolatban, hogy milyen lesz majd a holnapja. Viselkedését meghatározható és megfogható célok elérése helyett a fennálló szituáció elutasítása alakítja, karaktere tehát egyértelműen negatív: nem valami érdekében, hanem valamivel szemben cselekszik.

A megérkezés

A fentieknek megfelelően a nő annak a metamorfózisnak lehetett szemtanúja Canudosban, hogy a társadalomból kivonuló ember milyen elvek szerint rendezi be életét, mely egy hirtelen hozott döntés következtében már nem volt hozzákötve a korábban hosszú évtizedek alatt rögzült rutinhoz és szokásokhoz. Elbeszélése szerint Canudosban az emberek egész egyszerűen másképp éltek mindennapjaikat, mint a régi, civilizált világ keretei közt. Elmondása alapján egy utópikus világ képe sejlik fel előttünk, ahol ő maga is megérezte, hogy mekkora szakadék tátong az előző és a mostani élet közt. Azonban ha tüzetesebben összevetjük a két életmódot, akkor azt láthatjuk, hogy a lényegi különbség nem olyan látványos és figyelemreméltó eltérésekben rejlik, mint például abban, hogy nem volt szükség kulcsokra Canudosban. Az igazi újdonságot az jelentette, hogy az ott élők értelmet találtak a mindennapi

tevékenységük végzésében, úgy érezték, hogy cselekedeteik nem tartalmatlan, pusztán a megszokás diktálta műveletsort alkotnak. Ha ebből a perspektívából tekintünk a férfi távozására, akkor felfedezhetjük benne az értelemkeresés³ természetes igényét, azt a mélyről jövő emberi vágyat, hogy igenis fontos tisztában lennünk azzal, mit miért teszünk.

Az asszony érzékletesen ecseteli a marsallal folytatott párbeszédében, hogy Canudos világa mennyivel elevenebb, mennyivel valóságosabb az általuk korábban ismert realitásnál. Mindazonáltal finoman láttatja azt a veszélyt is, amely leginkább fenyegeti a konvenciók elleni lázadást. Ugyan elsősorban a következő fejezetben, a rend és az anarchia kölcsönhatásának vizsgálatakor fog nyilvánvalóvá válni, de már itt is érdemes utalni a spontaneitás ambivalens természetére. Bármilyen furcsán hangzik is, a legnagyobb kockázatot az jelenti számára, ha a szabályozottságot, a standardizáltságot, a kiszámíthatóságot teljes mértékben számúzzuk a hétköznapijainkból, ugyanis ebből az következik, hogy a mindent átható spontaneitás rutinizálódik. Másképp fogalmazva: a konvenció mint az egyén életét szabályozó fenomén saját tagadásának illúziójával szivárog be ismételtelen a mindennapokba.

Habár az asszony személyiségéről sokkal több dolgot tudunk meg

dialógusuk során, a marsall látszólagos ridegsége mögött is számos árulkodó vonást felfedezhetünk. A szigorú katona és az intelligens bürokrata a lényéből fakadó fegyelmetlenség ellenére több alkalommal is elbizonytalanodott és zavarba jött. Megingása annak tanújele, hogy az elhangzottak nem néhány rebellis alkatú egyén külön gondolatai, hanem egy olyan ősi beidegződés megnyilvánulásai, amely az emberi létezés mélyszerkezetében rejlik. A lelke mélyén őt is megérintette az asszony elbeszélése, és megsejtett valamit abból, mit jelent az, hogy „egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (Márai, 2002, 279).

Rend vs Anarchia

Márai értelmezésében a canudosi történet egyik legfőbb konfliktusát a rend és az anarchia, pontosabban a Rend és az Anarchia közti feszültség jelenti. Az író alapvető törekvése, hogy megértse és leírja azt a nehezen megragadható, már-már cseppfolyós állapotot, amely során az addig stabilnak és megkérdőjelezhetetlennek tartott politikai rend erjedésnek indul. A nagyhatalmú, kiépült struktúrával rendelkező brazil állam számára ugyanis a canudosi lázadás tétje jóval túlmutat egy vallási szekta társadalmi kereteket felrúgó önszerveződésén. A Tanácsadó tanai

alapján berendezkedő közösség nem egyszerűen negligálta a központi hatalom utasításait, hanem létezésének üzenete az állam által képviselt politikai rendszer lényegének megkérdőjelezése volt.

Politikai nyelv(ek) és megértés

Egy felületes szemlélő számára úgy tűnhet, hogy az ismert és megszokott hatalmi viszonyokat biztosító politikai rend megbomlása egy pillanat alatt zajlott le, ám ezzel szemben egy sajátos dinamikájú folyamat egyik állomásának lehetünk szemtanúi, mely az összes érintett számára új tapasztalatokat tartogat. Míg a korábbi világban mindenki képes volt eligazodni a társadalmi relációk bonyolult szövedékében, addig a hatalmi struktúrák összekuszálódása magával hozta az általános bizonytalanságérzetet. Ez a helyzetértékelés döntő jelentőségű, mert alapjaiban írja felül a politikai értelemben vett lehetséggel és lehetetlennel kapcsolatos előzetes feltevéseket. Ez a pillanat Carl Schmitt (2002) nyomán leírható úgy is, mint a politika normál és rendkívüli állapota közti határok feszegetése. Az előbbi esetben mindenki tisztában van a társadalmi élet alapvető szabályaival, úgy fogja fel őket, mint az adott közösségben való létezés megmozdíthatatlan korlátait és azoknak megfelelően cse-

lekszik. A második szituáció logikája ezzel ellentétes: a szereplők nem tartják érvényesnek a korábban széles körben elfogadott kereteket, ezzel párhuzamosan pedig mindegyikük igyekszik tágítani saját mozgásterét, újrapozicionálni magát a társadalmi hierarchiában és a saját szempontjai mentén megfogalmazni a következő normál állapot játékszabályait.

Természetesen tévedés lenne azt gondolni, hogy a történések káoszában a résztvevők kimerítő alappossággal reflektálnának a politikai helyzetre és benne önnön szerepükre. Erre sem szándékuk, sem módjuk nincsen. Utóbbinak számos oka van, közülük talán a legfontosabb, hogy a rendkívüli viszonyok végletesen eltávolítják, sőt már-már elszakítják egymástól az értelmezési sémákat. Ezen a ponton ismét szembesülünk a nyelv jelentőségével: a canudosi lázadók és a bürokratikus állam képviselői nem egyszerűen másképp gondolkodnak, a nézeteik megformálását és kifejtését egyaránt befolyásoló fogalmi struktúráik is eltérnek. A nyelvi érintkezés lehetetlensége olyan viselkedésminták felemelkedéséhez járul hozzá, amelyek lefojtva ugyan, de zsigerileg mindenki-ben benne rejlnek. A háború mint „eszelés gyilkolás” (Márai, 2002, 190) a nyelvi kapcsolódás ilyen esetekben megjelenő alternatívája.

Ha úgy tetszik: az öldöklés válik a közös nevezővé, a szembenálló felek által egyformán „beszélt nyelvvé”.

Értelemszerűen itt szó sem lehet bármilyen megértésről. Erre csak akkor nyílik lehetőség, ha valamiféle fordulat áll be és ismét megteremtődnek a nyelviség klasszikus feltételei. Az előző fejezetben elemzett fürdési jelenet és az azt követő nyelvi váltás nemcsak az egyén lelki és szellemi megtisztulása szempontjából bír kiemelt jelentőséggel, hanem egy rövid időre újszerű politikai atmoszférát is teremt. Helyesebben szólva, csak a háború véres valóságához viszonyítva tarthatjuk újnak; az aszszony és a marsall társalgása valójában mindkettejük számára ismerős hagyományokra épít. A fürdő – akár egy udvari liturgia a királyok idejében (Márai, 2002, 263) – az európai civilizáció arisztokratikus elemeit idézi fel. Ez a motívum azon premiszára támaszkodik, miszerint kevesek kiváltsága az a kifinomultság, amely képessé tesz minket a politikai kérdések reflektív módon történő megvitatására. Márai ezen a ponton azt a tévhitet szeretné eloszlatni, hogy a műveltség önmagában járul hozzá az értelmes párbeszédhez. Arra utal, hogy a polgári világhoz tartozó kultúra és a civilizáltság mindenekelőtt azért fontos, mert segít nekünk abban, hogy emberi érintkezéseink során minél kevesebb súrlódást okozunk embertársainknak vagy éppen

szenvedjünk el tőlük. Paradox módon a sokak által korszerűtlennek, sőt avítottnak tartott polgári magatartás pont egy olyan közegben bukkan föl újra, amely a vele antagonisztikusan szembenálló viselkedési minták győzelmét valószínűsíti.

A politikai rend bomlása

Az európai kultúrkör eme értékéhez történő visszatérés teszi láthatóvá a Rend és az Anarchia közti feszültséget. Saját élettörténetükön keresztül az asszony egy klasszikus politikai problémát taglal. A látszólagos gondtalanság ellenére a férjét eluraló unalom és a belőle következő fásultság ugyanis nem pusztán az egyén életében felmerülő nehézség; ha társadalmi szinten is tapasztalható jelenséggé válik, akkor már politikai kihívásként kell kezelnünk.

Jól látható, hogy Márai elsősorban egy, az európai kultúrára kiváltképp jellemző problémát vél felfedezni a férfit gyötrő gondolatokban. A felszínen tökéletesnek tűnő élet belső üressége megfeleltethető a békes, stabil, jólétet biztosító politikai rendszerek mindent átható gépieségének. Az állampolgáraitól gondoskodó, de őket ezzel együtt szinte gúzsba kötő állam és a mögötte álló civilizáció olyan realitást hoznak létre, amely a minden vágyat kielégítő kényelemmel a teljes értékű élet il-

lúzióját kelti. Ennek természetesen megkéri az árát. Ahogy az lenni szokott, a fausti alkuból most sem lehet jól kijönni. A permanens bőségért és a problémamentes mindennapokért cserébe busásan megfizetünk, amikor feladjuk azt a lehetőséget, hogy tartalommal töltsük meg politikai közösségeink egyre inkább kiüresedő kereteit.

Szinte tálcán kínálja magát a következtetés, hogy Márai egyszerűen a liberalizmuskritika jól ismert érveit idézi, amikor modern, csillogó világunk sivárságát teszi bírálat tárgyává. Kétségtelen, hogy a liberális felfogás nem egyszer konzisztensnek tűnő teóriákban és mérnöki precizitással megtervezett intézményekben látja a helyes politikai irányt, ezen vonása pedig hajlamossá teszi arra, hogy túlértékelje az elvek és a struktúrák jelentőségét és szem elől tévessze a politikum gyakorlati természetét és életközelségét. Tévedés lenne azonban a konzervatívok részéről, ha abba a hitbe ringatnák magukat, hogy a Márai által leírtak kizárólag a progresszív világlátás utópikus karakterére vonatkoznak. Az asszony gondolatmenetében lefestett jelenségek, a közösség horizontján jelentkező fásultság és unalom minden politikai rendszerben releváns problémát jelentenek, ideértve a konzervatív alapokon nyugvó berendezkedéseket is. Vitathatatlan, hogy az együttélést hosszú ideje

támogató tradíciók képesek sokáig kordában tartani a társadalom belsejében felgyülemelő feszültségeket, de a politikai vezetőknek tudomást kell venniük arról a veszélyről, hogy ha a hagyományokat érinthetetlen és mozdíthatatlan struktúráként, nem pedig a közösségi létforma organikus, azaz életteli elemeként tételezzük, akkor hasonló jelenséggel kell szembesülniük, mint amellyel a sokat kárhozott liberális doktrinárségnek is szembe kell néznie. A kollektív tevékenységek formalizálódása minden politikai szisztémára fenyegetést jelent, mert ott lappang mögötte a társas viszonyok kiszikkadásának árnyéka.

Ezen a ponton szót kell ejtenünk egy másik, rendszeresen felbukkanó toposzról is. Ezen elképzelés szerint az elégedetlenség és a belőle következő lázadás nem valósulhatna meg az elméleti alapot szolgáltatató filozófusok munkái és a rájuk hivatkozó ideológusok felforgató aktivizmusa nélkül. Ezzel a meggyőződéssel találkozhatunk akkor, amikor a Marsall arról faggatja a nőt, hogy a férje olvasta-e Nietzschét, Proudhont, Bakunyint, Kropotkint, Zénont vagy éppen Marxot (Márai, 2002, 291). A nemleges válaszok sora ellenben arról tanúskodik, hogy a társadalmi konformitással való szakítás autonóm módon következett be. Helye-

sen veszi észre Szabó Ádám, hogy „az egykori polgárasszony” (és ne feledkezzünk meg a férjéről sem), „a maga módján ösztönlény”, aki „mindenféle tudatos anarchista eszmeiség nélkül jutott el Canudosba, s lelt ott minden addiginál valódibb otthonra”. (Szabó, 2010, 121)

Az azonban kétségtelen, hogy a háborgó tömeg⁴ önmagában nem alkalmas arra, hogy formát adjon a zúgolódó közérületnek. Amikor jelentős politikai fordulat áll be, nagyobb emberi közösségek egyben tartása és egy irányba történő mozgatása érdekében gyakorta szükség van egy karizmatikus vezetőre, aki saját személyével és az általa sugárzott vízióval új célt ad a mindennapok szürkeségébe belefáradó tömegeknek. A külső jegyekben is megmutatkozó, gondosan megkomponált politikai vezetés egyben a mítoszteremtés (Szabó, 2010, 113) eszköze is. Sőt a jelenség nemcsak a canudosiakra és nem kizárólag a Tanácsadó kultikus figurájára korlátozódik; az állami hadsereg ugyanúgy támaszkodik a marsall személye körül kialakult legendákra, ezzel is nagyobb tétet adva az eseményeknek.

Fények és árnyak

A közvéleményben Canudosról már a kezdetektől kialakult egyfajta mitikus kép, azonban ennél is érde-

kesebb, hogy az ott tapasztaltak miként csapódtak le az odaérkezőkben. Ahogy az asszony elbeszéléséből is megtudhattuk, a civilizáció kötöttségei alól kiszakadtakra az emberi együttélés új formáinak megélése relatív erővel hatott. Azt a felismerést hozta számukra, hogy a „korábbi életük” vége felé érzett fásultság és belső üresség egy gyökeresen eltérő környezetben továtúnhet. Canudos lakóinak az érintetlen természet többletjelentéssel bírt: azt üzenete számukra, hogy ezen szűzies vidéken a hagyományok és a konvenciók béklyója nem teremtett mindent le szabályozó társadalmi korlátokat. A közösségi rend hiányában a totális szabadság lehetőségét látták, ami az előző világban nem látott energiákat szabadított fel a formálódó berendezkedés tagjaiban.

A megvalósult elementáris változás azt az ígéretet hordozta magában, hogy igenis van megváltás a polgári társadalomban olyannyira csalódott, hitehagyott emberek számára. Nem véletlen a vallási eredetű fogalmak használata: itt egyértelműen felfedezhetjük a teológiai gondolkodásnak a politika terepére való alkalmazását. Azonban azt is látnunk kell, hogy habár Canudosban a vallás kétségkívül fontos volt, de valójában csak elfedett valami még fontosabbat; nem arról van szó, hogy a Tanácsadó vezette társaság egyszerűen egy vallási szekta lett volna, az

viszont szembeötlő, hogy a társadalmi keretekkel mélységesen elégedetlen tömegek gondolatvilága milyen egyértelmű analógiát mutat a teológiai hagyomány bizonyos elemeivel.

Annak dacára, hogy a korábban mindenki számára ismert szokások és társadalmi elvárások hiányában nem léteztek az emberi együttműködést szigorúan megszabó struktúrák, a canudosi közösség mégsem mutatta szervezetlen, széttartó, bármiféle kohézió nélküli embercsoport képét. A külvilág szemében élő anarchikus berendezkedéssel szemben nagyon is jól kivehető az ott kialakuló kooperációs minta. „A Tanácsadó nagy rendet tartott... Ez volt a másik különösség, a nagy rend a nagy Rendtelenségben... Nem, ez nem volt kommunizmus. A káoszon belül szigorú rend volt, mert aki megérkezett Canudosba, hamar megértette, hogy nem egy új társadalomba érkezett, hanem egy másik életbe... Egy világba, ahol az életnek is, a halálnak is más értelme van, mint máshol, ahol van állam... Canudosban rend volt, de nem volt állam... Emberek voltak, de nem voltak intézmények...” (Márai, 2002, 295–296). A társadalmi koordináció tág értelemben vett institucionalista megközelítésével való szakításból nem következett az, hogy a közösség tagjainak autonóm működése lehetetlenné tette volna a kollektív cselekvést. A formálódó rend spontaneitása ráadásul kifeje-

zetten pozitívan hatott az egyének együttműködési hajlandóságára, hiszen az az érzés alakult ki bennük, hogy a közösségi érdek összhangban van az ő személyes jólétükkel.

Canudosban a jó és a rossz között sem tettek különbséget, mint ahogy a civilizált világban szokás, mert az erkölcsi elvekben is csak a szabadság intézményesített korlátozását látták. Nem volt cizellált és részletes morális distinkció aközött, hogy mit szabad és mit nem szabad tenni. Jobban mondva egyetlen követelmény volt, amelyet feltétlenül teljesíteni kellett. Canudosban az volt a főbűn, ha valaki nem jelent meg az esti imánál, és ha többször hiányzott, „akkor nem volt irgalom” (Márai, 2002, 281). Ez az információ első látásra ugyan csak mellékes információnak tűnhet, azonban rámutat politikai rendszerük egyik alapvonására. Bármennyire is engedékenynek látszik a canudosi közösség azt illetően, hogy saját tagjai miként rendezik be mindennapjaikat, egy feltételnek mindenképp eleget kell tenniük: tökéletesen hűnek kell maradniuk a Canudos fundamentumát jelentő, már-már vallásos hevülethez. A közösséget körülengő kivételesség nem engedi meg, hogy a csatlakozó egyének csökkentett lelkesedéssel, félszívvvel vegyenek részt a lázadók társadalmában. Ez logikusan adódik a rutinszerűséget zsigerileg elutasító attitűdből, hiszen a mindent elsöprő

elégedetlenség alapértelmét kérdőjelezné meg, ha elfogadná az előzőleg a civilizációra jellemző értékeket. Ebben az értelemben a canudosi szisztéma legalább annyira intoleráns, mint az oly sokat bírált hagyományos nyugati kultúra.

Ezen a ponton elérkezünk a spontán rend legfontosabb és kiküszöbölhetetlenül fennálló problémájához. Habár Márai gondolatmenetéből a felületes olvasó esetleg a canudosi berendezkedés kritikátlan dicséretét olvassa ki, a szerző jóval árnyaltabb következtetésre jut. Az anarchia, azaz a rendszer nélküli rendszer legnagyobb veszélye nem is a szétesettség vagy a mindent felémésztő káosz fenyegetésében rejlik, hanem abban, hogy a politikai életet teljes egészében uraló spontaneitás maga is rendszerré szerveződik. Egy idő után a canudosihoz hasonló elveken nyugvó politikai közösségek gondolkodásának ezen belső ellentmondása, vagyis a rendszerellenesség rendszerszerűvé válása feloldhatatlan problémát fog jelenteni. Az anarchikus társadalmak fenntarthatóságának lehetetlensége együttal egy ellentétes irányú politikai mozgást vetít elő, amely ismételten a stabilitást előtérbe helyező politikai rend kialakulásához vezet.

Láthatjuk, hogy Márai a fenti gondolatmenetben azt az elképzelést

fejti ki, miszerint a politika inherens módon duális jelleggel bír. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a politikum a rend és az anarchia egymással folyton és feloldhatatlanul konfliktusban álló kettősségéből tevődik össze. Ennek megfelelően nem egyszerűen Janus-arcúságról beszélhetünk, hanem megfigyelhető egyfajta ciklikusság is; nem feltétlenül érzékelhető egyszerre a két felfogás politikai jelenléte, sokkal valószínűbb, hogy bizonyos szituációkban inkább az egyik, míg máskor a másik dominál. A rend-anarchia szembenállás tehát nem végződhet az egyik felfogás végző győzelmével sem. Sőt Márai még ennél is tovább megy: nem pusztán lehetetlen ezt a kérdést végérvényesen lezárni, hanem alapvetően érti félre az ember közösségi természetét az, aki a politikát le akarja redukálni a két elv közül az egyikre. Paradox módon a kisregény egyik tételmondatát – „egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (Márai, 2002, 279) – megfordítva, illetve a kettőt összeillesztve kapjuk meg Márai mondanivalójának lényegét: valóban legalább egyszer meg kell mindannyiunknak tapasztalni azt, amit Canudos jelent, de ugyanakkora hiba lenne azt képzelni, hogy mindörökké benne maradhatunk abban az állapotban; a teljes élethez ugyanúgy hozzátartozik, hogy képesek vagyunk vissza is térni a normalitás világába.

Konklúzió és az ítélet mibenléte

Ahogy láthattuk, Márai Canudos kapcsán összetett és igen cizellált értelmezését nyújtja annak a belső dinamikának, amely kezdetektől fogva jellemzi a politikai mozgásokat. A rendezettség és a rendezetlenség iránti mélyről jövő emberi igények olyan megkerülhetetlen elemei természetüknek, amelyek egyaránt alapvetően formálják az egyének és a közösségek sorsát. Teljesen természetes, hogy a konzervatív beállítottságú emberek gondolkodásában a két elv közül a rend előtérbe helyezése mindig prioritást fog élvezni, és az is abszolút helyénvaló, ha következetesen felhívják a figyelmet az anarchia irányába mutató politika kétségtelen veszélyeire. Mindazonáltal a liberalizmusban sokat kárhoztatott ideologikusság hibájába esnének, ha nem vennének tudomást antropológiai meghatározottságunk fentiekben kifejtett kettős jellegéről. Sőt az is önbecsapás lenne, ha abba a hitbe ringatnák magukat, hogy különböző eszközökkel – mint például jólét teremtésével, béke biztosításával, otthonosság érzését keltő tradíciók támogatásával – képesek megszelídíteni vagy legalábbis zárójelbe tenni az emberben óhatatlanul ott lakozó anarchikus hajlamot.

A sokak számára oly sokkoló jelenség, az indokolatlan lázadás tehát

vissza-visszatérő mozzanata a politika világának. Ez még napjainkban, a demokratikus korban is így van, sőt a demokrácia mint ideológia különösen kitett a politika duális jellegének. Figyelemreméltó, hogy ugyan csak implicit módon, de Márai is érzékelteti ezen problémát. Az olvasónak az a benyomása keletkezhet, hogy mindkét oldal önmeghatározásakor fontos szerepet játszik valamiféle demokráciafelfogás. Igaz, két különböző megközelítést észlelhetünk. A marsall képviselte elképzelés úgy tekint a demokratikus berendezkedésre, mint amely hosszú és nehézségekkel teli történelmi fejlődés eredményeképp, stabil és kiszámítható intézményrendszer segítségével képes olyan társadalmi környezetet teremteni, amelyben az eltérő felfogású politikai szereplők békében, konstruktívan tudnak egy közösségben élni. Ez az idea arra az elgondolásra épül, hogy a tökéletes társadalom illuzórikus ígérete helyett megvalósítható célt kell adni a tömegeknek. Igaz ugyan, hogy a népszuverenitás hívogatóan cseng az emberek fülében, ám a véres évszázadok tapasztalata arra tanított meg bennünket, hogy a legtöbb, mit elérhetünk az, hogy ügyes kompromisszumokat találva, civilizáltan éljünk egymás mellett. „Ne képzelje, hogy mi, demokraták, hiszünk a csodában. Nincs demokratikus csoda. Ahogy nincs vallásos csoda... Ez

mind csak mese. Mi tudjuk, hogy nincs megváltás...” (Márai, 2002, 311) Látható, hogy ezen felfogás kiemeli a demokráciát a hiedelmek és mítoszok hamis kódéből és egy olyan civilizatórikus módszernek tételezi, mely jól definiált elvrendszerével a bárdolatlan, már-már állatias érintkezésen alapuló társadalmakat a fejlődés következő stádiuma felé tereli, és megszabadítja a tömegeket az őket a történelem kezdete óta béklyóban tartó metafizikai ígéretektől.

Ezzel szemben áll az asszony által artikulált megközelítés, mely gyökeresen eltérő demokráciakoncepciót foglal magában. Mindenféle rendszerezettséggel, így az intellektuális megtervezettséggel szembeni zsigeri ellenszenvéből adódóan ez az álláspont nem rendelkezik konzisztens demokráciaelmélettel, hanem ősi, a vallás és a politika határmezsgyéjén lévő vágyakra apellál. A canudosiak azt a lehetőséget látják benne, amely megszabadítja a népet mint kollektív entitást azoktól a társadalmi korlátoktól, amelyek megakadályozzák a politikai tökéletesség, azaz a földi megváltás elérését. A demokrácia mint érzület mindennemű – intellektuális, erkölcsi, intézményi – keretek közé szoríthatóságának lehetetlenségére mutat rá Márai a kisregény zárójelenetében. Mielőtt még szabadjára engedték volna az

asszonyt és vele együtt két másik foglyot, az őrnagy rá akarta venni a fekete rabot, hogy kiáltsa: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség!, mire az csak annyit mondott: „Én szarok az egyenlőségre.” (Márai, 2002, 319) Ahogy Szabó Ádám (2010, 132) rámutatott, a szerzőre egyáltalán nem jellemző vulgáris beszédmód a maga nyers mivoltával erőteljes kritikát fogalmaz meg a Márai számára oly’ fontos polgári világ felé: azt üzeni, hogy a civilizáció mint az emberi viselkedés és gondolkodás magasabb szintre emelését kitűző gondolat óhatatlanul zsákutcába vezet, ha azt gondolja, hogy az ember megszelídítése helyett a kétségkívül esendő természetünk kiiktatásával igyekszik elérni célját. Ebben az esetben ugyanis egy civilizált világ helyett egy politikailag konstruált elnyomó rend fog ránk köszönteni.

Ha képszerűen és tömören szeretnénk összefoglalni Márai gondolatmenetét, akkor a fizikai terminológiát kölcsönvéve azt mondhatnánk, hogy a politikai teret a centripetális (befelé, a rend irányába ható) és a centrifugális (kifelé, az anarchia felé mutató) erők egymással szembemutató, folyamatos és megállíthatatlan mozgása formálja. A kettő a legkritikább esetben kerül egyensúlyi állapotba, vagyis rendszerint az egyik a másik kárára a politikai mező domináns rendezővelként jelenik meg. Márai kitűnően vette észre, hogy a

canudosi történet különösen alkalmas arra, hogy illusztrálja vele az egyén és a közösség életében meglévő dinamikát, mert csak elvétve mutatkozik meg ilyen plasztikusan az emberi természet duális jellege.

A végére marad annak a kérdésnek a tisztázása, amelyet egyetlen értelmezési kísérlet sem kerülhet ki, ha ki akarja bontani a kisregény fő mondanivalóját, hiszen Márai már a címadással válaszára készíti az olvasót: pontosan milyen ítélet is született (ha született) a szemünk előtt Canudosban? A szakirodalomban alapvetően két vélekedéssel találkozhatunk. Az első olvasat szerint a lázadók álláspontja a valóságban elszenvedett vereség ellenére végül morális fölénybe kerül a civilizáció álarcát magára öltő állami agresszióval szemben (Szabó Ádám mintha efelé hajlana: Szabó, 2010, 104), vagyis az elvek szintjén az asszony által kifejtett felfogás győzedelmeskedett. Ezzel szemben áll a másik értelmezés, mely a vita eldöntetlenségét, sőt eldönthetetlenségét hangsúlyozza (pl. Bányai, 1992, 931; Gintli, 2012, 236–237). Azt gondolom, hogy ezen Márai-szöveg azért kiváltképp értékes a politikai gondolkodás diszciplínája számára, mert az emberi lét komplexitásának megfelelően felismeri, hogy az egymással rivalizáló elvek egyéni és közösségi szinten egyaránt

formálják életünket, ekképpen kiiktathatatlan vonulatai szellemi világunknak. Az ítélet címben jelölt mozzanata mindazonáltal arra is felhívja a figyelmet, hogy a két idea közti döntés lehetetlensége nem ment fel minket az alól, hogy szembenézzünk választásaink és cselekedeteink következményeivel. A verdikt Canudosban nem kívülről érkezik, az események kimenetele nem feltétlenül az igazságosság követelményével összhangban alakul, és a jó (?) később sem biztos, hogy elnyeri végső jutalmát. Azonban egy biztató üzenete okvetlenül van Márainak azok számára, akiket rémülettel tölt el az embertelennek tűnő valóság; a marsall és az asszony közti dialógus mint egyfajta sikeres megértési folyamat

arra bizonyíték, hogy a civilizáció és a nyugati kultúra őket összefűző köteléke olyan hagyomány, amelyre mindketten bátran támaszkodhatnak. Ha tehát a mindent eldöntő ítélet bizonyosságában nem is reménykedhetünk, a polgári alapok legalább ahhoz hozzásegítenek bennünket, hogy az indokolatlan lázadás közepette, de még inkább végeztével legyenek közös értékeink, amelyekhez visszanyúlhatunk. Mert ne legyen kétségünk: bármennyire is úgy látjuk, hogy csillapíthatatlanul tombol a túlhevült társadalom láza, nem tart örökké; előbb-utóbb elmúlik. Ennek megfelelően a feladatunk annyi: megőrizni a tradíciók otthonosságának emlékét és lehetőségét. Hogy legyen hova visszatérni Canudosból.

IRODALOM

- Bányai János (1992): Vereség Canudosban. *Híd*, 1992, 11–12. sz. 926–932.
- Fried István (2002): „Ne az író történjen meg, hanem a műve”. A politikus és az irodalmi író Márai Sándor. *Argumentum*, Budapest.
- Gintli Tibor (2012): Szabó Ádám: Canudos ösvényein. Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides Da Cunha nyomán. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 116. évfolyam. 2. sz. 234–239.
- Horkay Hörcher Ferenc (2008): Konzervatívizmus, természetjog, rendszerváltás – Politika- és jogfilozófiai tanulmányok. L'Harmattan kiadó, Budapest.
- Lőrinczy Huba (2005): Az (el)ismeretlen remekmű. In Lőrinczy Huba: *Az emigráció jegyében*. Savaria University Press, Szombathely. 49–78.
- Márai Sándor (2002): Ítélet Canudosban. In Márai Sándor: *Történelmi regények*. Helikon kiadó, Budapest. 183–321.
- Ortega y Gasset, José (2003): *A tömegek lázadása*. Nagyvilág, Budapest.
- Révész Sándor (2008): *Az antimindenes*. *Beszélő*, 2008, 6 sz. elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-antimindenes> (letöltve: 2019. február 9.)
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Válogatott politika- és államelméleti

tanulmányok. Osiris – Pallas Stúdió
– Attraktor, Budapest.

Scruton, Roger (2003): Miért lettem konzervatív? 2000, 15. évfolyam, 5. sz., 18–25.
Szabó Ádám (2010): Canudos ösvényein

– Márai Sándorral és Mario Vargas
Llosával Euclides Da Cunha nyomán.
L'Harmattan kiadó, Budapest.

Szegedy-Maszák Mihály (1991): Márai Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.

JEGYZETEK

1. „A nő úgy volt »meztelen«, mint mikor egy ember váratlanul nem csak a ruhát veti le, hanem mindent, ami hozzá tartozott, a szerepet és a sorsot is.” (Márai, 2002, 266.)
2. Szétfeszítené ezen írás kereteit, ha részletesen szólnék róla, ám érdemes felhívni a figyelmet arra az érdekes jelenségre, hogy a 20. századi magyar irodalom polgári, sok esetben határozott konzervatív vonásokat mutató szerzőinél milyen jelentős hagyománya van a saját osztályára jellemző nyugodt, kiegyensúlyozott életvitel elleni lázadásnak. Sokan például ekképpen értelmezik Márai fő művében,
- az *Egy polgár vallomásaiban* szereplő szökési jelenetet, de hasonló mozzanatot fedezhetünk fel Szerb Antal *Utas és holdvilágában* vagy Kosztolányi Dezső *Esti Kornéljában* is.
3. Az itt emlegetett értelmet nem szabad összetéveszteni a pusztán racionalitással. Az észszerűség mechanikus karaktere önmagában inkább gátját képezi annak, hogy magyarázatot adjunk a bennünk időről időre természetsszerűen felbukkanó miértekre.
4. Márainak a tömegek politikai jelentőségére irányuló érdeklődése mögött egyértelműen felfedezhető az ortegai (2003) hatás.

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949